

UOT 330.341.1

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK: ELEKTRON TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI VƏ MÜHAFİZƏSİ ASPEKTLƏRİ

Aytən İlham qızı Nadirova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Hacı Bayram Veli Universitetinin doktorantı (Türkiyə)

aytan.nadirova@mdu.edu.az

Xülasə

Məqalədə əsasən dünya tərrüfatı sistemində və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə COVID-19 pandemiyasının yaratdığı məhdudiyətlər şəraitində beynəlxalq və ölkədaxili ticarət münasibətlərində yeni, müasir rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarından istifadə edilməklə elektron ticarətin inkişafı istiqamətləri və perspektivləri haqqında mülahizələr öz əksini tapmışdı. Aparılan araşdırmaların nəticəsində ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının əsas parametrləri, onun müasir vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri tədqiq edilmiş və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

***Açar sözlər:** iqtisadi təhlükəsizlik, elektron ticarət, elektron ödənişlər, onlayn ticarət, virtual kredit kartları*

Giriş

XXI əsrdə baş verən texnoloji dəyişikliklər özü ilə bərabər yeni xidmətlər gətirmişdir. Bu xidmətlərdən biri də elektron ticarət olmuşdur. Elektron ticarət iqtisadiyyatın demək olar ki hər sahəsinə öz təsirini göstərir və böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Ticarət fəaliyyəti malların alınması və satılması ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Ticarət fəaliyyətinin informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edilən forması elektron ticarətdir. Elektron ticarət istənilən məkanda ticarət fəaliyyətini reallaşdırmaya imkan verir. Boş vaxta olan ehtiyacın artdığı bugünkü gündə insanları önəmli bir yükəndən xilas edir. Elektron ticarət sahəsində baş verən yeniliklərin nəticəsində bir çox ölkə bu sahəni öz gündəminə almışdır. Dünya ölkələri elektron ticarət anlayışını müxtəlif tərəfləri ilə araşdırmağa başlamışdılar. Müxtəlif üstün cəhətləri sayəsində elektron ticarətə firmalar və istehlakçılar tərəfindən üstünlük verilir. Elektron ticarət məhsul seçimlərinin və keyfiyyətinin artmasını, ödənişlərin sürətli bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Ölkəmizdə rəqəmsal ticarətin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə onun müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədi ilə müxtəlif normativ hüquqi sənədlər və Dövlət Proqramaları qəbul edilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlərin əsas məqsədi ölkəmizdə rəqəmsal ticarətin müvafiq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Elektron imzalar, elektron ödənişlər və elektron sənədlər üzrə qanunvericilik aktları sistemində müəyyən inkişaf tendensiyaları müşahidə olunmaqdadır.

“Elektron ticarət” iqtisadi kateqoriya kimi

Hazırda dünyada qlobal problemdən ən qorxulusu COVID-19 virusudur. Koronavirus pandemiyası dünyada əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında və davranışında təsirli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər onların birbaşa münasibətlərində, həyat fəaliyyətində, sosial iqtisadi münasibətlərində müxtəlif məhdudiyətlər yaratmaqla daha çox virtual münasibətlərin inkişafına təsir göstərmişdir. Onlardan biri də “elektron ticarətin” genişlənməsi olmuşdur. Belə ki, Mərkəzi Bankın rəsmi müvafiq hesabatına görə, “2020-ci il ərzində MÖS vasitəsilə aparılan ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmi 223,4 mln. manat, sayı isə 59,8 mln. ədəd olmuş, son 3 illə müqayisədə əməliyyatların həcmi 19 % azalmış, sayı isə 50 % artmışdır.

Mərkəzi Bankın operatoru olduğu, büdcə ödənişləri və kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada toplanılması üçün yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı üzərindən 2020-ci

il ərzində həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 3.3 mlrd. manat, sayı isə 51.9 mln. ədəd təşkil etmiş, bu indikatorlar son 3 ilin göstəricilərini müvafiq olaraq 34 % və 39 % üstələmişdir. Kart Rəqəmsal ödənişlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və innovativ həllərin təqdim edilməsi Rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi Ödəniş ekosisteminin risk əsaslı tənzimləmə və nəzarət çərçivəsinin formalaşdırılması Rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi Maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhalinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə təşviq edilməsi əməliyyatı aparılmış, milli valyutada əməliyyatların həcmi 2752 mln. manat, xarici valyutada isə 14.6 mln. ABŞ dolları və 3.1 mln. avro təşkil etmişdir. 2018-ci il ilə müqayisədə sistemdə emal olunan əməliyyatların ümumi sayı 1.9 dəfə, həcmi isə manat üzrə 2.8 dəfə, ABŞ dolları üzrə 2.6 dəfə, avro üzrə 1.6 dəfə artmışdır.

Kart infrastrukturunu üzrə son 3 il ərzində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. 01.01.2021-ci il tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən emissiya edilmiş ödəniş kartlarının ümumi sayı 9,6 mln. ədəd olmuş və bu kartların 39 %-ni təmassız kartlar təşkil etmişdir. Ödəniş kartlarının ümumi sayında son 3 illə müqayisədə 44 %, təmassız kartların sayında isə 5.5 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. 01.01.2021-ci il tarixinə “Azərpoçt” MMC-nin xidmət şəbəkəsi də daxil olmaqla ölkə ərazisində ümumilikdə 2779 ədəd bankomat, 57344 ədəd POS-terminal (60 %-i və ya 34181 ədədi təmassız olmaqla), 1928 ədəd ödəniş terminalı mövcud olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisədə bankomatların sayı 8 %, təmassız POS-terminalların sayı 57 %, ödəniş terminallarının sayı isə 24 % artmışdır” [2; 5].

Metodologiya

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “ 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramda qeyd edildiyi kimi “Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaş, biznes subyektləri və dövlət strukturları arasında nağdsız ödəniş mühitinin xeyli genişlənməsi, nağd dövriyyənin həcmnin minimuma endirilməsi və nəticədə bank sektorunun maliyyə resursları bazasının gücləndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkədə rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi bazasının gücləndirilməsi, infrastruktur imkanlarının artırılması yolu ilə həmin xidmətlərin çeşidinin, keyfiyyətinin və tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi, habelə onların istifadəsinin kütləviləşdirilməsi başlıca strateji prioritetlərdir” [1, səh. 7].

Elektron ticarət son zamanlar insanlar üçün müxtəlif yeni imkanlar yaradır. Ölkəmizdə elektron ticarətin potensialının tam reallaşdırılması üçün müəyyən problemlərin həll olunması lazımdır. Elektron ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi şərait həm istehlakçı, həm də istehsalçı tərəfindən sistemin problemsiz həyata keçirilməsi üçün təmin olunmalıdır. Elektron ticarət dünyanın müxtəlif yerindəki istehlakçıların bazara yeni daxil olan məhsullar haqqında məlumat əldə edə bilmələrini, yeni istehlakçıların da dünya bazarına asanlıqla daxil olmalarını təmin edir. Elektron ticarət bazar uzaqlığını, məlumat əskikliyini və tələbə uyğun məhsul istehsalını həyata keçirə bilməmək kimi ənənəvi ticarət maneələrini dəf edir. [3]

Bəzi müqayisəli nəticələr

Bu məqalənin əsas məqsədi informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yeni fəaliyyət növü kimi meydana çıxmış elektron ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı təşkilati məsələləri tədqiq etməkdir. Məqalədən əldə edilmiş nəticələr elektron ticarət sahəsində yaranan münasibətlərin qanunvericilikdə dəstəklənməsi üçün qanunvericilik fəaliyyətində, elektron ticarətlə bağlı olan təşkilatlar tərəfindən korporativ sahədə, habelə tədris prosesində istifadə edilə bilər.

Elektron ticarət termini ümumiyyətlə kompüter və digər elektron avadanlıqlardan istifadə edərək həyata keçirilən müqavilələri və ödənişləri nəzərdə tutur. Elektron ticarət alış-satış prosesi ilə birlikdə, istehsalçı firma tərəfindən istehsal prosesinin izlənməsini təmin edən mühüm bir vasitədir. İstehsal proseslərində daha məhsuldar bir istehsal planlaşdırmaq və onu bazara çıxarmaq üçün müəyyən edəcəyi strategiyaları elektron ticarət elementləri vasitəsi ilə daha asanlaşdırır. İstehsal edilən

malların miqdarı və bölgələr tərəfindən göndərilməsi elektron ticarət vasitəsilə asanlıqla müəyyən edilə bilər. İstehsalçı və satıcı subyektləri arasında əlaqələndirilmənin təmin edilməsində mühüm amil olan elektron ticarət, tərəflərin dərhal öz tələblərini müəyyənləşdirə və bir-birinə bildirə biləcəyi mühiti təmin edərək dərhal dəyişikliklərə uyğun bir profil göstərir.

Elektron ticarətdə tərəflər baxımından yarana biləcək müxtəlif risk faktorları dezavantaj sayılır. Ənənəvi ticarət daxilində tez-tez görülməyən bəzi vəziyyətlər elektron ticarət üzərindən edilən əməliyyatlarda sıxılıqla görülməkdədir. İstifadə edilən ödəniş vasitələri baxımından Elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə ortaq məxrəclərə malik olduğu görülür. Elektron ticarət vasitəsi ilə alış-veriş edənlər üçün elektron ticarət, nağd pul, kredit kartı və digər alternativlərdən əlavə müxtəlif alternativlər mövcuddur.

Son zamanlar yaranan bir alternativ virtual kredit kartlarıdır. Bu kartların virtual mühitdə istifadə edilməsi real mühitdən fərqlənmir. Kart sahibləri limitləri çərçivəsində istədikləri vaxt və yerlərdə alış-veriş etmək imkanına sahibdirlər. Virtual kredit kartları üçün qeyd edə biləcəyimiz tək fərq təhlükəsizlik sertifikatlarının olmasıdır. SSL ("Secure Sockets Layer" olan SSL sertifikatı saytınızın təhlükəsiz olmasını bildirən faktorlardan biridir. Özəlliklə alış-veriş saytlarında mütləq tələb edilən bu sertifikatın hədəfi müştəri və sayt arasında etibarlı münasibət yaratmaqdır) adı verilən bu sertifikatlar şifrələməyə əsaslanır. İnternet bazalı işləyən sistem elektron ticarət firmaları arasında geniş yayılmışdır. Buradakı məqsəd istifadəçilərin sahib olduqları məlumatları qoruyaraq təhlükəsiz bir şəraitdə alış-veriş etmələrini təmin etməkdir. Dünyada yayılma və istifadə sürətinə baxıldığında sistem uğurlu bir şəkildə işləməkdə, inkişaf etməkdə və dəyişimə açıq olaraq mövcudluğunu davam etdirməkdədir.

Elektron çek vasitəsilə internetdə həyata keçirilən alış-verişlərdə ödəniş etmək mümkündür. Elektron çekin istifadəsi gündəlik həyatda istifadə olunan çek ilə eynidir. İstifadəçilər elektron çekdən istifadə miqdarlarını təyin etmək sərbəstliyinə malikdirlər. İstifadəçilərin aldıkları məhsul üçün qapıda ödəniş etmələri də başqa bir ödəniş üsuludur. Qapıda ödənilən mal və ya xidmətlərin dəyəri nağd və ya kredit kartı ilə ödənilə bilər. Elektron ödəniş vasitələrindən Bitcoin və Paypal-ın istifadəsi son vaxtlarda genişlənmişdir. Paypal sistemində istifadəçilərin kredit kartlarının birbaşa istifadəsinə ehtiyac olmadan, sadəcə elektron poçt vasitəsilə əməliyyat aparmaq mümkündür. İstifadə üçün istifadə olunacaq kredit kartının sitemlə eyniləşdirilməsi lazımdır. Yenə də əməliyyatlar kredit kartının virtual kredit kartına çevrilməsi yolu ilə də aparıla bilər.

Dünyadakı bütün ölkələrin hədəfi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək və bu inkişafı daha da irəli apara bilməkdir. Ölkələrin iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulmuş ən vacib amili isə yeni texnologiyaların yaradılması, texnoloji yeniliklərin sənayeyə tətbiq edilməsi və bütün bunlarla bərabər istehsal olunan məhsul və xidmətlərin beynəlxalq bazarda yer ala bilməsidir. [4]

Elektron ticarət mühitinin əlverişliliyi və xarici ticarət

Elektron ticarət, internet üzərindən təqdim edilən məlumat, məhsul və xidmətlərə dünyanın istənilən məkanından və istənilən vaxt intervalında çıxış vermə imkanını yaradır. Elektron ticarət eyni zamanda həftənin 7 günü və sutkanın 24 saati ərzində işləyə bilən bir sistem olduğundan alış-verişi məhdudlaşdıran zaman problemlərini aradan qaldırır.

Elektron ticarətin dövlət tənzimlənməsi, dinamik və mərkəzləşdirilməmiş olmasının və elektron ticarətin inkişaf edən təbiətinə uyğunlaşmasının önəmli üstünlüklərinə malikdir. Bu sahə ilə bağlı əsas problem birdən çox dövlətin müəyyən bir əməliyyatı tənzimləməsi deyil, tənzimləyici dövlətin necə seçilməsidir.

Elektron imza anlayışına veb-saytdakı şəxsi kabinetə giriş və paroldan istifadə, konkret əməliyyat zamanı mobil telefona göndərilən unikal parollardan istifadə, elektron poçt ünvanının identifikatoru kimi istifadə edilməsi aiddir. Ticarət fəaliyyətinin internet-resurslar vasitəsilə həyata keçirilməsi zamanı da müəyyən şəbəkə vasitəsilə müqavilənin bağlanılır.

İqtisadi maraqların təsərrüfat subyektlərinin ehtiyacları ilə sıx bağlı olduğu nəzərə alındığında, onu qeyd etmək olar ki, iqtisadi maraqlar sisteminin inkişaf modelinin formalaşmasında ən vacib amillərdən biri ehtiyacların artması qanunudur. Bu da elmi texniki tərəqqiyə əsaslanır. Elektron

ticarət baxımından malların və xidmətlərin dövriyyəsi proseslərinin informasiyalaşdırılması və şəbəkələşməsi bazarın subyektlərinin iqtisadi maraqlar sisteminin inkişafını təmin edir. İstehsalçı və istehlakçıların tələblərinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən artması elektron ticarət bazarının istehsalçıları davamlı olaraq inkişafa, yeniliklərdən istifadəyə məcbur edir. Bu məhsullara bütün rakurslardan baxa bilmək üçün 3D fototexnikadan istifadə, saytın işləməsini, məhsulların sifariş olunma müddətini sürətləndirmək üçün unikal texnologiyadan istifadə ola birlər.

Nəticə

Hazırda elektron ticarətin tətbiqi çox genişlənməmişdir. Texnologiyanın günügündən inkişaf etməsi elektron ticarətə də öz təsirlərini göstərir. Sürətlə inkişaf edən bu sahədəki yeniliklərə ayaq uydurmaq üçün ölkələr öz qanunvericiliklərində dəyişikliklər edirlər. İndiki dövrdə demək olar ki əksər şirkətlər elektron ticarətlə məşğul olmağa çalışırlar. Şirkətlər internetdən istifadə etməklə müştərilərə daha yaxın olurlar.

Elektron ticarət ölkə iqtisadiyyatına önəmli dərəcədə təsir göstərir. Elektron ticarət fəaliyyətinin tətbiqi ilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək, xarici ticarəti inkişaf etdirmək mümkündür. Azərbaycanda Respublikasında həyata keçirilən və davam edən infrastruktur işləri, “Elektron ticarət haqqında” və “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu kimi hüquqi tənzimləmələr ölkənin elektron ticarət sahəsində xeyli irəliləməsində önəmli rol oynamışdır. Bununla bərabər, həm fiziki infrastruktur, həm də hüquqi cəhətdən bəzi əskik tərəflər qalmaqdadır.

Lazımı hüquqi infrastrukturun yaradılması fiziki infrastrukturun yaradılmasından daha mürəkkəb görünür. Elektron ticarət və elektron imza qanunlarının bəzi maddələrində konseptual qarışıqlığın yaşanmasına yol açma biləcək ifadələr vardır. Bu qanunların gözdən keçirilərək, meydana çıxma biləcək qarışıqlıqların qarşısının alınması üçün uyğun dəyişikliklərin edilməsi tövsiyyə olunur. Məsələn, Elektron ticarət haqqında qanunun 1.6-cı maddəsində “kommersiya bildirişi” ifadəsi yerinə, “elektron kommersiya bildirişi” ifadəsinin istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Elektron ticarət fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatların elektron ticarət bildirişləri göndərərək vaxta diqqət edilməməsi və ya məzmunun müştərini narahət etmə biləcəyi düşünülmədən göndərilməsi istehlakçı haqqları cəhətdən araşdırılmalı bir məsələdir. Bu baxımdan, mövzunun araşdırılaraq bildirişlərin göndərilməsindən öncə istehlakçıdan icazə alınması kimi bir şərtin olması istehlakçıların müdafiəsi baxımından çox önəmlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı //Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli 508 nömrəli Sərəncamı
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının elektron portalı
3. Tağıyev, X.R. Rəqəmsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri / Rüstəmov T.H. – Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı – 2021
4. Cheok, Lawrence and others, (2013), E-Commerce Trends and Payment Challenges for Online Merchants: Beyond Payment, Moduslink Whitepaper.
5. <https://www.cbar.az/.gov.az>

A.Nadirova

Mingachevir State University

Doctoral student of Hacı Bayram Veli University (Turkey)

Economic security: facilitation and security aspects of electronic commerce

Abstract

In the article, considerations were reflected about the directions and perspectives of the development of e-commerce using the opportunities of the new, modern digital economy in international and domestic trade relations under the conditions of the restrictions caused by the COVID-19 pandemic in the world economic system and international economic relations. As a result of the conducted research, the main parameters of the development of the digital economy in the country, its current state and future development prospects were studied and appropriate results were obtained.

Keywords: *economic security, electronic commerce, electronic payments, online commerce, virtual credit cards*

А.И.Надирова

*Мингячевирский государственный университет
докторант Университета Хаджи Байрам Вели (Турция)*

Экономическая безопасность: аспекты обеспечения и безопасности электронной торговли

Резюме

В статье отражены соображения о направлениях и перспективах развития электронной коммерции с использованием возможностей новой, современной цифровой экономики в международных и внутренних торговых отношениях в условиях ограничений, вызванных пандемией COVID-19 в Мировая экономическая система и международные экономические отношения. В результате проведенного исследования были изучены основные параметры развития цифровой экономики в стране, ее текущее состояние и дальнейшие перспективы развития и получены соответствующие результаты.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, электронная коммерция, электронные платежи, интернет-торговля, виртуальные кредитные карты*

Elmi redaktor: i.e.d., dos. M.Gülalıyev

Çapa təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 25.08.2022

Çapa qəbul edilib: 08.09.2022